

Han van der Horst

ZWARTE JAREN

Nederland in de Tweede Wereldoorlog

2020 Prometheus Amsterdam

Voor Richtje

© 2020 Han van der Horst

Omslagontwerp Bart van den Tooren

Foto omslag Charles Breijer/Nederlands Fotomuseum Rotterdam

Foto auteur Joop Reijngoud

Zetwerk Mat-Zet bv, Huizen

www.uitgeverijprometheus.nl

ISBN 978 90 446 3739 7

Woord vooraf

Wat bezielt iemand om de geschiedenis van Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog in één deel samen te vatten? Tenslotte strekt zich een gigantisch landschap uit van studies en artikelen, gedomineerd door een hooggebergte: *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* van Lou de Jong, alles bij elkaar 30 (!) boekbanden. De Jong kreeg in de periode dat de twaalf delen plus bijlagen één voor één verschenen – van 1969 tot 1991 – meteen al te maken met kritiek en kanttekeningen, die voor een belangrijk deel zijn opgenomen in het veertiende deel van zijn grote werk. Heel wat op- en aanmerkingen sneden hout, maar het fundament van De Jongs magnum opus werd nergens aangetast. Daarin kwam ook de afgelopen decennia geen grote verandering. Wel heeft aanvullend onderzoek de kennis over deze noodlottige periode verbreed en verdiept. Voor elk nieuw seizoen ontvangt de boekhandel nog steeds aankondigingen van tientallen nieuwe titels over de Tweede Wereldoorlog.

Sommige auteurs proberen een nieuwe visie op oorlog en bezetting te bieden. Historicus Hans Blom noemde zijn inaugurele rede als hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam al *In de ban van goed en fout*. Hij meende dat geschiedvorsers voortaan bij hun onderzoek de morele maatstaf niet meteen tevoorschijn moesten halen. Geschiedschrijving is tenslotte geen rechtspraak. Het is de bedoeling om de loop der gebeurtenissen te verklaren, niet om de bokken van de schapen te scheiden. Blom bedoelde dit niet als een aanval op De Jong,

zei hij. Hij vroeg wel aandacht voor de grote meerderheid van de Nederlanders die gedurende de bezetting doormodderden en probeerden er het beste van te maken.

In 2001 ging Chris van der Heijden veel verder. In *Grijs verleden* ontkent hij dat de geschiedenis van de bezetting een verhaal is over helden en schurken. Het was geen oorlog tussen licht en duisternis. De auteur ziet zich dan ook als een wetenschapsman die mythes en legenden ontmaskert. Eén hoofdstuk in zijn boek heet heel tekenend: 'Ik dobber en blijf drijven'. In een uitvoerige recensie stelde Hans Blom vast dat Van der Heijden 'de wankelmoedigheid van de mensen, de angst, de kleinheid, het geschipper en wat al niet meer' centraal wil stellen. Hij toont veel waardering voor *Grijs verleden* maar stelt tegelijkertijd dat Van der Heijden De Jong onrecht doet: zijn twaalf delen besteden aanzienlijk meer aandacht aan grijstinten dan je uit Van der Heijdens studie kunt opmaken.

De meeste studies over de Tweede Wereldoorlog – van monografieën tot kleine artikelen in lokale tijdschriften – willen echter een deelonderwerp uitdiepen: de rechterlijke macht, het bedrijfsleven, het wederen van een gemeente, een dorp, een straat, een bevolkingscategorie of het leven van een protagonist. Ook hier neemt één studie om zijn bijzondere karakter een centrale positie in, Jacques Pressers relaas van de massamoord op de joden in Nederland, *Ondergang*.

Ten slotte zijn er de autobiografische schetsen zoals de kampherinneringen van Floris Bakels of de dagboeken van Hanny Michaelis, Philip Mechanicus en Etty Hillesum. Opnieuw steekt één publicatie boven alles uit, *Het Achterhuis*, van Anne Frank.

Zo doet zich mijn vraag nog klemmender voor: wat bezielt iemand om de geschiedenis van Nederland in de Tweede Wereldoorlog in één deel samen te vatten? Het antwoord moet wellicht gezocht worden buiten het gilde van de vakhistorici. De bezetting speelt tachtig jaar na dato nog steeds een wezenlijke rol in het collectieve geheugen van de Nederlanders. Dat niet alleen. Ze heeft geleid tot een discussie zonder

eind. Hoe moeten wij het gedrag van de Nederlandse bevolking in de extreme omstandigheden van de bezetting waarderen? Hebben wij reden om trots terug te kijken op de ferme houding van vorige generaties toen Nederlands traditionele vrijheden werden vertrappt? Of waaiden ze juist met alle winden mee? Op donderdag 23 februari 1950 werd in Amsterdam het Monument van Joodse Erkentelijkheid onthuld. Zeer veel hooggeplaatsten waren aanwezig. Burgemeester Arnold d'Ailly van Amsterdam was de enige die een kritische kanttekening plaatste. *Het Parool* van 23 februari 1950: 'Burgemeester D'Ailly aanvaardde het monument namens de gemeente, met trots op wat vele Amsterdammers voor hun joodse medeburgers deden, met schaamte omdat lang niet allen de wandaden van de bezetter spontaan als zodanig hebben herkend en erop gereageerd.' Deze woorden vonden in hun eigen tijd weinig weerklank maar gelden in onze dagen als een te zuinige observatie. Pas twintig jaar na de bevrijding veroorzaakte Pressers *Ondergang* een eerste schok bij de publieke opinie. Hij maakte duidelijk dat de meeste Nederlandse joden alléén stonden tegenover de Duitse verdelgingspolitiek, en zelfs dat de jodenjagers veel gemak hadden van politie en ambtenarij.

Ook nieuw verschenen delen van het *Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* veroorzaakten stuk voor stuk de nodige ophef, vooral als notabelen uit de naoorlogse periode tijdens de bezetting minder heldhaftig bleken dan gedacht.

Toch is het de vraag of het beeld van de bezetting bij het grote publiek wel in overwegende mate wordt bepaald door historische werken over dit tijdsgewricht, ook al liepen steeds weer tienduizenden naar de boekhandel om het volgende deel van De Jong te halen. Wie weet zijn verhalen, romans, films, televisieseries en – vroeger – radiohoorspelen wel veel belangrijker: W.F. Hermans' *De donkere kamer van Damokles*, Harry Mulisch' *De Aanslag*, Marga Minco's *Het bittere kruid*. Of jeugdboeken zoals Jan Terlouw's *Oorlogswinter* en Pieter Jongelings *Snuf de hond*.

Oorlogswinter werd in 2008 verfilmd door Martin Koolhoven, Steven de Jong maakte op basis van de romans in datzelfde jaar de film *Snuf de hond in oorlogstijd*. En het kan niet anders of *Zwartboek* (2006) van Paul Verhoeven, waarin een verzetsstrijder de grote schurk blijkt en een Duits officier daarentegen een held, heeft invloed uitgeoefend op de manier waarop in Nederland tegen de bezetting aangekeken wordt. Datzelfde geldt voor de vele buitenlandse series die op de Nederlandse televisie vertoond worden, tot aan het komische 'Allo 'Allo toe met zijn tot in het absurde gestereotypeerde Fransen, Duitsers, Italianen en Britten. Verreweg het meest invloedrijke tv-drama op dit gebied was de serie *Holocaust*, in 1978 uitgebracht door het Amerikaanse netwerk NBC. Ondanks de larmoyante inhoud vormde het voor honderden miljoenen kijkers overal ter wereld de eerste keiharde confrontatie met het feit van de massamoord op de joden. Dat daaraan sindsdien wereldwijd gerefereerd wordt met het woord *holocaust*, is aan deze serie te danken.

Net zo goed heeft Steven Spielbergs *Schindler's List* het kritisch nadenken beïnvloed over de manier waarop Nederland op de jodenvervolgving reageerde.

Daarvoor zorgden uiteraard ook goed film- en tv-documentaires. Op dat gebied was De Jong zelf een pionier met de tv-serie *De Bezetting* uit de jaren zestig. Dit werd de opmaat voor veel meer, zoals de beroemde serie van Henk Hofland, Hans Keller en Hans Verhagen, *Vastberaden, maar soepel en met mate*, waarin juist de gewone man aan het woord kwam. Of Ad van Liempts *De Oorlog* uit 2009, die bedoeld was als een moderne opvolger van De Jongs televisieserie.

Diepe indruk maakte ten slotte de uit de jaren tachtig van de vorige eeuw daterende documentairereeks *Shoah* van Claude Lanzmann waarin hij op onnavolgbare wijze daders en verantwoordelijken voor de Holocaust interviewde.

Zo bleef 'de oorlog' onderdeel van het publieke debat. Tegelijk gebruiken mensen de noties in hun brein over die oorlog van bijna tachtig jaar terug als vergelijkingsmateriaal om zich een oordeel te vormen over personen en gebeurtenissen uit het heden. Dit alles leidt tot vragen als: is de Syrische president Bashar al-Assad een nieuwe Hitler? Heeft het hedendaagse populisme zijn wortels in het fascisme en nationaalsocialisme? Ontwikkelt zich in het Midden-Oosten een islamfascisme? Lijkt de negatieve houding van veel Nederlanders en Europeanen tegenover moslims op antisemitisme of is alleen al zo'n vergelijking ongepast?

Men kan zulke vragen alleen maar op een zinnige wijze beantwoorden als men beschikt over voldoende feitelijk basismateriaal en zich niet hoeft te verlaten op vage verhalen, mythes, verduistering en leugens. De zaak wordt nog gecompliceerder door de vergruizing van het publiek geheugen. Het Nederland van de eenentwintigste eeuw kent enkele miljoenen ingezetenen, wier voorzaten de bezetting van Nederland niet aan den lijve hebben ervaren. In hun familiegeschiedenis speelt de Tweede Wereldoorlog een heel andere rol dan bij wat ik bij gebrek aan beter dan maar autochtonen noem. Of geen enkele. Of hun traumatische ervaringen hebben met héél andere conflicten te maken. Zij brengen een nieuwe categorie verhalen binnen in het collectieve geheugen van het Koninkrijk der Nederlanden.

Nederland en de Nederlanders bevonden zich gedurende de Tweede Wereldoorlog op het scherp van de snede. Zij waren massaal terechtgekomen in omstandigheden die ze niet hadden opgezocht. Ze moesten een plaats vinden in de maalstroom van gebeurtenissen. Zij werden stuk voor stuk voor existentiële keuzes geplaatst: gehoorzamen of niet? Onderduiken of niet? Bestellingen accepteren of niet? De andere kant op kijken of niet? Saboteren of niet? In het verzet gaan of niet? Je met de zwarte markt inlaten of niet?

Je moest, oog in oog met steeds weer andere omstandigheden, iedere keer opnieuw positie kiezen op een lange schaal tussen eer en gewel-

tenloosheid. Terwijl je nauwelijks notie had van hoe het allemaal af zou lopen. Terwijl om je heen de chaos en het lawaai heersten, en je niet meer wist wie je kon vertrouwen. Terwijl Ilse Werner, in 1919 geboren te Batavia, Nederlands-Indië, op de radio zong:

Wir machen Musik, da geht Euch der Hut hoch,
wir machen Musik, da geht Euch der Bart ab,
wir machen Musik, bis jeder beschwingt singt:
do, re, mi, fa, so, la, si, do.

Die krankzinnige tijd wil dit boek in beknopt bestek beschrijven zodat mensen van nu een meer gefundeerd oordeel kunnen vellen over zaken van heden en verleden.

Schiedam, februari 2020

Nu dit boek verschijnt heeft opnieuw een bezetter ons land in zijn greep: het coronavirus. Net als de generaties van acht decennia terug zitten wij sinds half maart 2020 in onze huizen, angstig, vastberaden of gelaten, niet wetende wat er komen gaat. Natuurlijk heerst er geen oorlogstoestand, is het niet een gewapende vijand met een onmenselijke ideologie die ons bedreigt. Toch is er een belangrijke parallel: weer moet elke burger persoonlijk positie kiezen op een lange schaal tussen eer en gewetenloosheid. In een krankzinnige tijd.

Schiedam, begin april 2020

Geruchten van oorlog

Nederland telde in 1940 8.834.000 inwoners. De levensverwachting van dertigers was voor mannen iets meer dan 53 jaar en voor vrouwen iets meer dan 58. Bij hun kinderen lagen de cijfers al gunstiger, respectievelijk rond 71 en 77 jaar. Dat kwam door de grote vooruitgang van de medische wetenschap en de publieke hygiëne. Toch was het een wereld zonder antibiotica. Longontsteking en tuberculose waren maar al te vaak dodelijk. Elke kleuter maakte standaard een aantal 'kinderziektes' door, in elk geval rodehond, mazelen, waterpokken en de bof. Als het gezin pech had, traden ook de veel ernstigere kinkhoest en roodvonk op. Mijn grootmoeder verloor in een paar weken tijd haar eerste man en twee kinderen. Zulk noodlot was niet uitzonderlijk. Men zag ook veel meer gebrekkigen dan tegenwoordig, mensen met een bochel of een horrelvoet, slachtoffers van kinderverlamming met hun benen in ijzeren beugels. Tegenwoordig heeft 40 procent van de bevolking hoger onderwijs genoten. In 1930 studeerden er aan alle universiteiten bij elkaar 12.100 studenten, overigens meer dan een verdubbeling ten opzichte van 1910. Verreweg de meeste Nederlanders kwamen niet verder dan acht klassen lager onderwijs. De mannen verrichtten over het algemeen zwaar lichamelijk werk, op het land, in werkplaatsen, in fabrieken, in pakhuizen en in de haven. Het hoogste wat zij konden bereiken was een vakdiploma. Voor de meeste meisjes was slechts een dienstje weggelegd bij een of andere mevrouw, al waren er hier en daar – Rotterdam, Zaanstreek – fabrieken die ze op grote

schaal aannamen voor aan de lopende band. In alle gevallen werden zij geacht na het huwelijk thuis te blijven om het huishouden te doen en de kinderen op te voeden, een dagtaak in een tijd dat er nog nauwelijks apparaten waren om de huisvrouw zwaar werk uit handen te nemen en er alleen maar koud water uit de kraan kwam.

De doorsnee vrouw vond deze taakverdeling tussen de geslachten zoals het hoorde. Zij zorgde voor huis en haard. Haar man kwam na een dag werken moe en vaak vuil binnen, omdat hij met zijn handen bezig was geweest, had moeten tillen, slepen en sjouwen. Een werkdag duurde achtenhalf uur. Zaterdags gingen de kantoren en productiebedrijven tegen een uur of halftwee dicht. Op foto's valt de zwaarte van het bestaan te zien. De gemiddelde veertiger – man of vrouw – liep er afgeleefd bij. Vrijwel iedereen rookte als een bezetene, hoewel de meeste vrouwen zich op straat beheersten omdat ze niet ordinair of onelegant wilden overkomen. Tabaksproducten waren goedkoop en alom verkrijgbaar.

De gezinnen waren groot, de ooms en tantes talrijk en ze woonden in de buurt. Als ze niet naar zee gingen, of in de tram, bus, trein dan wel taxi werkten, hadden de meeste Nederlanders weinig reden of gelegenheid om hun woonplaats te verlaten.

Wie op kantoor zat en dus met hoed en colbert naar het werk ging, achtte zich verheven boven de arbeiders met hun manchester broek en hun pet. Toch was een groot deel van het kantoorpersoneel ook laagopgeleid. Het hield zich bezig met repetitieve, eenvoudige administratieve handelingen die nu door een computer worden verricht. De kloof tussen middenstanders en arbeiders was nog groter, om maar te zwijgen van chefs, hogere functionarissen en ondernemers. Wie tot de hoeden behoorde, ontleende daaraan het recht de petten vrijelijk te tutoyeren. Overigens spraken de hoeden elkaar onderling altijd met u, mijnheer en mevrouw aan. Arbeiders in de werkplaats spraken elkaar (maar nooit hun chefs) wel met de voornaam aan.

Liefdesrelaties en huwelijken die deze standsverschillen doorbra-

ken, waren moeilijk en werden waarschijnlijk door de ouders van de beide gelieven gesaboteerd.

Dat gebeurde zeker als hier een ándere wezenlijke scheidslijn doorbroken dreigde te worden: die van de levensbeschouwelijke overtuiging. ‘Twee geloven op één kussen, daar slaapt de duivel tussen.’ De meeste Nederlanders waren religieus ingesteld. Slechts 20 procent van de bevolking – voornamelijk te vinden in de grote steden én de provincie Groningen – noemde zich onkerkelijk. Ongeveer een derde van de Nederlanders was rooms-katholiek. De overigen waren aangesloten bij een van de vele protestantse kerkgenootschappen waarvan de hervormden verreweg het grootst waren en de synodaal-gereformeerden verreweg het best georganiseerd.

Katholieken en protestanten hadden monumentale netwerken opgebouwd van scholen, ziekenhuizen, belangenorganisaties, verzekeringsmaatschappijen, woningbouwverenigingen en media, die de aanhangers in staat stelden het grootste deel van hun leven in eigen kring door te brengen. Later zou men dit verzuiling noemen. De socialisten – die ongeveer 20 procent van het kiesvolk achter zich hadden – bouwden van de weeromstuit ook een dergelijk netwerk, al zouden ze nooit eigen scholen en ziekenhuizen oprichten. In zijn beroemde lied ‘Mensch, durf te leven’ formuleerde de houthandelaar Dirk Witte, in zijn vrije tijd cabaretier, het in 1917 zo:

Je leeft maar heel kort, maar een enkele keer
En als je straks anders wilt kun je niet meer
Mensch, durf te leven
Vraag niet elke dag van je korte bestaan
Hoe hebben m'n pa en m'n grootpa gedaan
Hoe doet er m'n neef en hoe doet er m'n vrind
En wie weet, hoe of dat nou m'n buurman weer vindt
En wat heeft ‘Het Fatsoen’ voorgeschreven
Mensch, durf te leven

De mensen bepalen de kleur van je das
De vorm van je hoed, en de snit van je jas
En van je leven
Ze wijzen de paadjes waarlangs je mag gaan
En roepen 'O foei' als je even blijft staan
Ze kiezen je toekomst en kiezen je werk
Ze zoeken een kroeg voor je uit en een kerk
En wat j'aan de armen moet geven
Mensch, is dat leven

De mensen, ze schrijven je leefregels voor
Ze geven je raad en ze roepen in koor
Zo moet je leven
Met die mag je omgaan maar die is te min
Met die moet je trouwen al heb je geen zin
En daar moet je wonen, dat eist je fatsoen
En je wordt genegeerd als je 't anders zou doen
Alsof je iets ergs had misdreven
Mensch, is dat leven

Het leven is heerlijk, het leven is mooi
Maar vlieg uit in de lucht, en kruip niet in een kooi
Mensch, durf te leven
Je kop in de hoogte, je neus in de wind
En lap aan je laars hoe een ander het vindt
Hou een hart vol van warmte en van liefde in je borst
Maar wees op je vierkante meter een vorst
Wat je zoekt kan geen ander je geven
Mensch, durf te leven¹

Een strenge seksuele moraal was vanzelfsprekend. Seks voor het huwelijk was taboe en zondig, homoseksualiteit helemaal uit den boze.

Nederlanders uit 1930 zouden snel hun Bijbelvaste oordeel klaar hebben als ze een blik mochten werpen op het heden: Sodom en Gomorra. Alleen in de hedendaagse Biblebelt zouden ze iets van zichzelf herkennen. En wellicht staat de levensstijl van vrome moslims in de grote steden van het Westen dichterbij hun normen en waarden dan het 'laat maar waaien en alles moet kunnen'-gedrag van hun directe nazaten. Aan de andere kant zouden zij vreemd opkijken van minaretten. Die kenden ze alleen uit het aardrijkskundeboek in het hoofdstuk over 'Nederlandsch-Indië'. Daar woonde de grote meerderheid van de inwoners van het Koninkrijk der Nederlanden. Het waren er 70 miljoen tegenover de nog geen 9 miljoen in het 'moederland' en de enkele honderdduizenden in de Caribische bezittingen. Op school hadden de meeste Nederlanders geleerd dat deze 70 miljoen mensen blij waren dat zij van 'ons' de beschaving kregen aangereikt. Signalen van ontevredenheid uit de boezem van de 70 miljoen werden niet op hun waarde geschat, zeker niet in Nederland zelf.

Een tijdperk van modernisering en vooruitgang

Ten tijde van de wederopbouw zag Nederland op de jaren dertig terug als een periode van duisternis, armoede en ellende. Dat kwam door de economische crisis die op gang gebracht werd door de ineenstorting van de Amerikaanse effectenbeurs in 1929. Dat leidde tot een periode van wereldwijde economische krimp. Ook Nederland werd zwaar getroffen. Vanaf 1930 begonnen in het bedrijfsleven en de landbouw de omzetten structureel te dalen. De werkgevers reageerden daarop door personeel te ontslaan, tot ten slotte een derde van de mannen in de kracht van hun leven werkloos was. De regering – confessioneel van karakter – reageerde hierop met pogingen om de schade zo eerlijk mogelijk te verdelen. Ze stimuleerde kartelvorming in afzonderlijke bedrijfstakken opdat zo veel mogelijk bedrijven het hoofd boven water konden houden door onderling de markt te verdelen. Met boeren

sprak zij teeltbeperking af in de hoop zo de prijzen van landbouwproducten enigszins op peil te houden. Net als alle Europese landen beschermde zij de eigen productie door importheffingen en invoerbeperkingen. In de loop van de jaren dertig kwam een ingewikkeld stelsel tot stand van bilaterale verdragen, waarbij Nederland met een andere staat afspraken maakte over de maximale hoeveelheden van goederen die zij aan elkaar mochten verkopen. Dat heette contingentering. De grote man achter deze afspraken was Hans Max Hirschfeld, directeur-generaal op het ministerie van Handel, Nijverheid en Scheepvaart. Hij gold als een knap onderhandelaar.

Tegelijkertijd verdedigde de regering de waardevastheid van de gulden. Dit deed zij door zoveel mogelijk – maar in de praktijk tevergeefs – te streven naar evenwichtige begrotingen. Al deze maatregelen leidden tot deflatie. Daardoor was het de moeite waard om aankopen uit te stellen: de prijzen zouden immers altijd dalen. Dit gegeven droeg bij aan de economische krimp.

Wie werkloos raakte, kwam in de steun. Het gemeentelijk Maatschappelijk Hulpbetoon, voorloper van de sociale dienst, verstreekte wekelijkse uitkeringen die schommelden rond de zeventien gulden vijftig. Daarvan kon men een gezin net te eten geven. Geschoolde arbeiders verdienden zeker het dubbele.

Jonge intellectuelen binnen de Sociaal-Democratische Arbeiders Partij (SDAP), onder wie de econoom Jan Tinbergen en ir. Hein Vos, ontwikkelden als alternatief een tot in details uitgewerkt Plan van de Arbeid. Geïnspireerd door hun Britse collega Henry Maynard Keynes stelden zij een groot investeringsprogramma van de overheid voor, te financieren door het tijdelijk laten stijgen van het overheidstekort. Daardoor zouden bedrijven opdrachten krijgen en de werkgelegenheid toenemen. Als de crisis eenmaal overwonnen was, konden de zo gemaakte schulden uit hogere belastingopbrengsten worden afgelost.

De sociaaldemocraten bleven met dit plan alleen staan. De overige partijen – de antirevolutionairen met hun premier Hendrikus Colijn

voorop – stelden dat met zo'n aanpak de overheidsfinanciën onherroepelijk uit de hand zouden lopen. Ze kwamen niet verder dan werkverschaffingsprojecten waar steuntrekkers een aantal weken naartoe gezonden werden om met zware grondarbeid een kleine aanvulling op hun uitkering te verdienen. Het ging om ontginningen en de aanleg van stadsparken of recreatiebossen. Het mochten nooit activiteiten zijn die ook profijtelijk door het bedrijfsleven konden worden uitgevoerd. Het imago van de jaren dertig werd dan ook sterk bepaald door lange rijen werklozen die bij de Gemeentelijke Dienst voor Maatschappelijk Hulpbetoon in de rij stonden om hun papieren te laten afstempelen.

Toch was dat beeld eenzijdig. Wie in de jaren dertig aan de steun wist te ontsnappen en een betaalde baan behield, kon daarvan sober maar niet echt armoedig leven. Misschien was er zelfs een enkele keer geld over voor een kop soep uit een aluminium kom bij Ruteck's of een taartje bij de wat duurder Heck's, die in grotere winkelcentra te vinden waren met hun standaardproducten en -inrichting, en hun levende muziek. Of je genoot de luxe van een 'croquette' uit de automatiek.

Vooraf op de vrije zaterdagmiddag was het druk in de winkelstraten waar tussen de talloze familiebedrijven ook grote ketens hun plaats hadden gevonden: C&A, Vroom & Dreesmann, de Bijenkorf, de HEMA, Gerzon, Lampe, Witteveen, Simon de Wit, De Gruyter of Albert Heijn met zijn legendarische koffie van Boffie. Ondanks dat wisten kleine winkeltjes voor de eerste levensbehoeften toch te overleven. Zij waren op welhaast elke straathoek te vinden en de dagelijkse boodschappen waren echt dagelijks, want de koelkast was een luxe die alleen de allerrijksten zich konden veroorloven. Een bijzondere eend in deze welgevulde bijt waren de talrijke, onderling nauw samenwerkende coöperatieve bakkerijen en kruidenierszaken, die meestal werden gedragen door sociaaldemocraten, liberalen en vakbonden.

Ondanks de strikte moraal, de strenge omgangsvormen en de slechte economie probeerden de Nederlanders naar vermogen van het leven te genieten. De twintigste eeuw toonde zich ook in haar eerste helft een tijdperk van modernisering en vooruitgang. Daardoor lieten Nederlanders zich graag fascineren. De radio groeide uit tot een echt massamedium.

Een toestel – meestal van Philips – was een kostbare zaak waarvoor een geschoolde arbeider minstens drie maandsalarissen moest zien te sparen, maar overal in het land hadden ondernemende particulieren radiodistributiesystemen opgezet, primitieve kabelnetten. De abonnees kregen een luidsprekertje in huis waarop zij in ieder geval de beide Nederlandse zenders konden horen en op twee aparte kanalen een selectie die de eigenaar van het netwerk maakte van het buitenlandse radioaanbod. De AVRO had in 1930 de strijd om het radiomonopolie definitief verloren. De programma's werden gemaakt door levensbeschouwelijke omroepen die onverbrekkelijk met een van de zuilen waren verbonden. Een radiocontrolecommissie zorgde ervoor dat het eigene niet al te zeer uit de hand liep. Vooral de socialistische VARA had daar last van. Zo werd eenmaal de SDAP-fractievoorzitter Johan Willem Albarda verboden in een uitzending van de VARA het Plan van de Arbeid uit te leggen. Ook partijvoorzitter Koos Vorrink mocht over dit onderwerp geen radiorede uitspreken. En de kleine Vrijdenkers Radio Omroepvereniging moest vanwege 'zijdelingsche of bedekte ondermijning van godsdienst, zedelijkheid, gezag en volkskracht' in 1936 definitief uit de ether verdwijnen.

Ondanks de nadrukkelijke aanwezigheid van dominees, pastoors en socialistische sprekers bracht de radio veel vrolijkheid. De straten waren leeg als Nederland naar *De bonte dinsdagavondtrein* luisterde, een groot amusementsprogramma van de AVRO, gemaakt in samenwerking met René Sleswijks *Nederlandsche Revue*. Men hing dan aan de lippen van juffrouw Snip en juffrouw Snap, vertolkt door de komieken Willy Walden en Piet Muijselaar.